

Історична освіта в гімназіях України у контексті освітньої політики Російської імперії XIX – поч. XX ст.

У статті висвітлюється процес формування та розвитку історичної освіти в гімназіях України в період проведення реформ у Російській імперії, аналізується вплив реформ і контрреформ у галузі освіти на зміни у змісті історичної освіти, подається порівняння навчальних планів з історії в середніх закладах освіти України.

Ключові слова: історична освіта, гімназія, освітня політика, навчальні плани.

В статье раскрывается процесс формирования и развития исторического образования в гимназиях Украины в период проведения преобразований в Российской империи, анализируется влияние реформ и контрмер в сфере образования на изменения в содержании исторического образования, подается сравнение учебных планов по истории в средних учебных заведениях Украины.

Ключевые слова: историческое образование, гимназия, политика в сфере образования, учебные планы.

The process of forming and development of historical education in classic secondary schools of Ukraine in the period of carrying out reforms in the Russian Empire is analysed in the article. Also analysed is the influence of the reforms and counter-reforms in the field of education on the changes in the content of historical education, and a comparative analysis of the curricula for teaching history in secondary educational institutions of Ukraine is carried out.

Key words: :Historical education, educational policy, classic secondary school, curriculum.

Уявлення про свій народ, його героїв і ворогів здебільшого формуються у підлітковому віці: частково – через розповіді батьків, художні історичні твори, але головним чином – через шкільний курс історії. Процес вивчення історії у школі повинен бути підпорядкований не тільки передачі певної суми знань, а й формуванню критично мислячої особистості, вихованню законослухняного і толерантного громадянина, патріота своєї країни зі сформованим критичним мисленням, життєвими орієнтирами і компетентністю. Як зазначив відомий сучасний український історик Леонід Зашкільняк у ході Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України: "Історичні знання

завжди посідали вагоме, якщо не визначальне місце у формуванні суспільної свідомості людини, були і залишатимуться світоглядною підставою її орієнтації в сучасному світі. Ця тривіальна істина не потребує спеціального доведення. Достатньо зазначити, що без історичної пам'яті та уявлень людина не в стані знаходити спільну мову із собі подібними й губиться у мінливому світі" [1].

У контексті цих завдань необхідним є застосування в сучасній шкільній історичній освіті України найкращих досягнень теорії і методики навчання історії, використання всього освітнього потенціалу, накопиченого нею в процесі розвитку. Звернення до досвіду викладання історії у вітчизняній школі попередніх періодів у наш час є важливим, оскільки оновлення історичної освіти потребує дослідження її розвитку як цілісного явища, формування всіх її компонентів і чинників, що обумовлювали ці процеси. Тільки системний аналіз розвитку середньої історичної освіти може дати можливість виділити ті її елементи, які доцільно застосовувати і в сучасних умовах. Переосмислення розвитку історичної освіти XIX – поч. XX ст. з позицій сьогодення сприятиме не тільки заповненню певної інформаційної лакуни, а й розробці модерних моделей і технологій навчання історії, відтворення цілісної картини вітчизняного історико-педагогічного процесу.

Тривалий час розвиток історичної освіти в гімназіях Російської імперії в цілому і України зокрема спеціально не розглядався в науковій літературі. Лише в останні роки українськими та російськими вченими зроблено певні позитивні зрушення в даному напрямі [2]. Значно більшої уваги в історичній та історико-педагогічній літературі приділялося впровадженню політики царату в галузі гімназійної освіти в Росії XIX – поч. XX ст. [3].

Розвиток історичної освіти, її основні спрямування і концепції за часів імперського панування були обумовлені двома її гілками: гімназійна і університетська. Згідно зі статутом гімназій її випускників готували до вступу в університети. Тому гімназійна історична освіта була відповідно першоосновою для вищої, викладачі університетів враховували елементарні історичні знання при читанні своїх наукових історичних курсів, хоча тут були і свої специфічні особливості, на що вкажемо далі.

Гімназії XIX ст. мали переважно гуманітарне спрямування. Тому поряд з вивченням двох класичних мов (латини та грецької) гімназисти також вивчали історію, що відповідадала спрямуванню середнього навчального закладу.

Крім того, у Російській імперії освіта мала соціальне спрямування і зберігала національні традиції у визначенні змісту та виховного

процесу. У зв'язку з тотальною русифікацією навчальних закладів в Україні національні інтереси не враховувалися. Та й переважна більшість дворян не турбувалися про збереження свого національного коріння.

Весь навчальний процес, систему предметів і кількість годин, а також принципи побудови освіти визначало Міністерство народної освіти, виховання юнацтва і поширення наук, яке було створено згідно з маніфестом Олександра I 8 вересня 1802 р. Саме на початку XIX ст. була здійснена перша ґрунтовна система заходів щодо реформування освітньої системи. Міністерством було розроблено план організації єдиної системи освіти, затверджений вже у 1803 р. За цим планом, який передбачав 4 рівні освітніх закладів, у перші два десятиліття XIX ст. були відкриті п'ять університетів, у тому числі і один в Україні – Харківський (1805 р.), які здобули згідно зі Статутом університетів Російської імперії досить широкі права автономії.

Другий рівень склали ліцеї, які відкривалися для вихованців дворянського походження, що відзначилися, і метою цих закладів мала стати освіта юнаків, які призначалися для вищих частин державної служби. Із семи перших ліцеїв три були засновані на території України – в Ніжині князя Безбородька, Рішельєвський в Одесі та Кременецький.

Усі гімназії підпорядковувалися університетам. Статут навчальних закладів, підпорядкованих університетам і попечителям округів (5 листопада 1804 р.), визначив завдання гімназій, зокрема підготовку учнів до слухання університетських курсів, отримання необхідних знань для добре вихованої людини і викладання наук тим, хто не бажає продовжувати навчання в університетах, а готовий йти працювати вчителем у повітових, парафіяльних училищах і нижчих навчальних закладах або ж займатися практичною діяльністю. Таким чином, документи, пов'язані з функціонуванням гімназій, чітко визначали подальшу долю їх випускників і місце історичної освіти в системі їх знань. До речі, Олександр I підписав у 1809 р. указ про екзамени на чин. Серед предметів (науки словесні, правознавство, науки математичні і фізичні) значилися також науки історичні, які передбачали від чиновників глибоких знань вітчизняної історії, історії всесвітньої, давньої та нової з частинами географії та хронології, статистики, особливо Російської імперії.

Перший навчальний план, створений відповідно до Статуту 1804 р., проіснував не довго. Він включав 7 предметних циклів. В його основу була покладена наступність, засвоєння знань предметів із різних класів, що вивчалися в гімназіях, і їх подальше розширення та поглиблення.

Згідно зі Статутом 1804 р. на вивчення історії, географії та статистики загальної Російської імперії відводилося: у I та II класах по 6 год., у III кл. – 4 год. і IV кл. – 2 год., всього 18 річних годин. Міністерством народної освіти було вказано, які саме історичні розділи вивчалися в тому чи іншому класі відповідно до вказаних годин: у першому класі були давня історія, географія, міфологія і старожитності, у другому – історія (вітчизняна), нова географія (вітчизняна), у третьому – загальна статистика, а у четвертому – статистика Російської імперії.

У навчальному плані 1808 р. Новгород-Сіверської гімназії, у якій теж було 4 класи, значилася у I класі стародавня історія з географією, на які відводилося 6 год., крім цього, така ж кількість годин надавалася і на вивчення міфології стародавніх часів; у II класі вивчалася всесвітня історія з географією (6 год.) та російська історія з географією (6 год.). Цей розподіл годин з розподілами предметів свідчить, що статистика була вилучена з навчального плану.

7 листопада Міністерство народної освіти затвердило проект нового навчального плану, розробленого графом С.С.Уваровим, який згодом обійняв посаду міністра. Згідно з цим планом була збільшена кількість годин на вивчення Закону Божого, російської і класичних мов. Були дещо змінені і терміни вивчення історії, яку гімназисти почали вивчати уже з III класу, була збільшена і кількість годин із 18 до 26. Всесвітню історію вивчали в III, IV та VI класах по 2 год., а в V класі – 4 год., новітню історію – у V класі 4 год., а російську історію – по 2 год. у IV та VI класах, і 4 год. – у V класі. Найбільш перевантаженим історією був V клас – 12 год. Географія викладалася самостійно від історії, а статистика зникла з навчальних планів. У VII класі відводилося 4 год. на вивчення старожитностей і міфології.

27 березня 1819 р. Головне управління училищ Міністерства народної освіти переглянуло навчальні плани, скорегувавши і уточнивши їх. Були вилучені такі предмети, як міфологія, загальна граматики, повний курс філософії і мистецьких наук, основи політичної економії, комерційні науки і технологія. Звільнені години використані для вивчення класичних мов, а також географії й історії [4].

Таким чином, у результаті освітніх перетворень першої чверті XIX ст. в Російській імперії в цілому і Україні зокрема була створена струнка система освітніх закладів, що спиралася на зразки західноєвропейських навчальних закладів [5].

Як показує практика, зі зміною міністра Міністерства народної освіти визначалася і політика в галузі освіти, уточнювалися навчальні плани. У 1824 р. міністром був призначений адмірал А.С.Шишков. У своєму циркулярі, направленому до навчальних закладів, він вказував, що "навчати грамоті весь народ або певну кількість із нього

принесло б більше шкоди, ніж користі". Тому науки корисні, з погляду міністра, тільки тоді, коли вони, "як сіль будуть використовуватися і подаватися в міру потреб, яку кожне звання в них має" [6].

З цього часу фактично розпочинається період контрреформ в освітній галузі, який затягнувся до 1850-х рр. Усі середні і початкові навчальні заклади підпорядковувалися безпосередньо адміністрації навчальних округів. За статутом гімназій та училищ (1828), що знаходилися в підпорядкуванні університетів, навчальним закладам різних рівнів пропонувалося надавати завершену освіту, що призвело до втрати послідовності у навчанні.

У цьому ж 1828 р. Міністерство народної освіти затвердило новий єдиний для всіх гімназій імперії навчальний план, у якому був уточнений перелік предметів. Крім історії, знову вводилася статистика, яка читалася разом з географією.

Боротьба міністерства за посилення вивчення класичних мов призвела до того, що знову кількість годин на вивчення історії зменшилася до 13 год., незважаючи на те, чи це була класична гімназія, у якій вивчали дві мови – латинську і грецьку, чи тільки одну – грецьку мову. Щоправда, запропоновані були два варіанти вивчення історії, перший: у III та IV – по 2 год., а далі у V, VI, VII класах – по 3 год.; другий варіант передбачав таку систему: у IV класі – 4 год., і далі у V, VI, VII класах – по 3 год. Введення варіантів вивчення історії не змінювало самої концепції отримання і засвоєння історичного матеріалу учнями.

Якщо в попередні роки університети впливали хоч якоюсь мірою на вивчення предметів, у тому числі й історії, то в 1835 р. згідно з новим Статутом університети позбавлялися керівництва навчальними закладами, в тому числі гімназіями.

Перша половина XIX ст. завершилася спробою диференціювати гімназії, розділивши їх на три види: з двома давніми мовами, з вивченням природознавства та законодавства, з вивченням законодавства. Згідно з цією диференціацією у 1852 р. граф Мусін-Пушкін розробив новий навчальний план. У гімназіях без двох класичних мов на історію відводилося, як і в попередньому плані, 13 год. з першим варіантом розбивки. Така ж кількість годин для вивчення історії передбачалася і для тих учнів, які готувалися на службу і не хотіли вступати до університетів. А в гімназіях з двома класичними мовами на історію виділялося 12 год.: на всесвітню (загальну) історію – 9 год. (у III класі – 2 год., у IV, V, VI класах – по 2 год. і у VII класі – 1 год.) та на російську історію – 3 год. (у VI класі – 1 год., у VII класі – 2 год.).

Наприкінці 1850-х рр. під тиском громадськості Міністерством народної освіти був створений Вчений комітет при Головному управ-

ліній училищ, якому було доручено підготувати нові проекти статутів нижчих і середніх навчальних закладів. 17–24 травня 1857 р. були оприлюднені розробки Комітету для подальшого їх обговорення. Визначалися три типи гімназій: філологічні, реальні та змішані. Збільшувався і термін навчання в гімназіях на 1 рік. В Циркулярі Міністерства народної освіти зазначалося, що гімназія як середній навчальний заклад не лише готує деяких із своїх вихованців до вивчення вищих наук в університетах, а й багатьом із них надають і завершальну освіту, яка повинна служити всьому, що необхідно освіченому юнацтву для служіння государю і вітчизні і для потреб особистого життя [7, с. 188].

У зв'язку з цим Комітет виділив наступні предмети: Закон Божий, мовознавство, історію, математику, природознавство і географію. Вивчення навчальних предметів було спрямовано перш за все на виховання людини, розвиток розумових, моральних і фізичних якостей молоді.

Попечитель Київського навчального округу у своїй доповіді Головному управлінню підкреслив взаємозалежність університетів і гімназій у вивченні предметів. Університети не зможуть працювати, якщо до них будуть вступати молоді люди, недостатньо підготовлені для вищого навчання в середніх училищах – гімназіях, проте останні, в свою чергу, не в змозі дати молоді необхідну для університету освіту і розвиток, не маючи самі відповідно освічених вчителів. Одне іншим обумовлено" [7, с. 262].

Наприкінці 1861 р. міністр народної освіти став переконаний ліберал О.В.Головнін, який підтримав напрацювання Комітету і затвердив проект навчальних закладів. За ним на території Російської імперії встановлювалися народні школи, прогімназії і гімназії. У зв'язку з цим і навчальний план набував іншого характеру, бо курс прогімназій відповідав чотирьом нижчим класам гімназій, що давало можливість учням продовжувати навчання у гімназіях, чого були позбавлені учні повітових училищ. Так, на вивчення історії в прогімназіях відводилося 7 год., а у класичних гімназіях – 12 год.

У 1864 р. було оприлюднено "Положення про гімназії та прогімназії". Згідно з ним гімназії поділялися на класичні та реальні. Останні запроваджувалися з великими труднощами, бо реакційно налаштовані чиновники добивалися лише відкриття класичних гімназій, намагаючись цим самим відволікти молодь від соціальних процесів. Як і в попередні роки, випускники класичних гімназій мали право вступати до університетів, а учні реальних гімназій – до спеціальних навчальних закладів та на фізико-математичні факультети університетів. За навчальним планом 1864 р. на вивчення історії у всіх видах

навчальних закладів передбачалося 14 год. (у III класі – 2 год., у IV–VII класах – по 3 год.).

Після подій, пов'язаних з пострілом Дмитра Каракозова 4 квітня 1866 р. у царя Олександра II, посилюється реакційна політика уряду. Практично до кінця XIX ст. в імперській освітній політиці переважає консервативний курс. Міністра освіти, відомого ліберальними вподобаннями, змінив обер-прокурор Священного синоду граф Д.А.Толстой (1866–1880), який за допомогою жандармів намагався навести порядок у навчальних закладах імперії. Головним своїм завданням він вважав боротьбу з нігілізмом і крамолою в освіті. Почали знову приділяти особливу увагу вивченню класичних мов, а за Статутом 1871 р. були узаконені класичні гімназії як головний заклад середньої освіти. У гімназіях і університетах придушувалася будь-яка ініціатива та свобода, насаджувалася схоластика та зазубрювання.

Зміна навчальних планів, яка відбувалася досить часто, не приводила до збільшення кількості тижневих годин з історії. Так, у 1871 р. на історію в усіх класах відводилося 12 год. на тиждень із 230 год., тобто трохи більше 5% усього навчального часу. Обмеження годин пояснювалося тим, що Міністерство народної освіти боялося шкідливого впливу історії на молодь та і, взагалі, на суспільство.

У пояснювальних записках до програм 1872 та 1877 рр., які були майже ідентичні, сказано, що не розширенням годин на предмет досягається його ефективність, а кращим засвоєнням і розумінням, а також під час частих різноманітних повторень [6, т. 5, с. 188]. Ці програми передбачали два курси історії: епізодичний, який вводився в III і IV класах, і систематичний у V–VII класах, а після введення в гімназіях VIII класу, і в останньому.

Міністерство народної освіти в молодших класах під час вивчення епізодичного курсу визначало завдання вивчати біографії історичних діячів і одночасно знайомитися з важливими історичними подіями.

Якщо подивитися на план систематичного курсу, то вся увага приділялася тому, щоб донести до учнів події всесвітньо-історичного значення із середньої і нової історії і систематично викладати вітчизняну і давню історію. Крім цього, вчителі повинні були під час вивчення історії сприяти розвитку мислення, яке б згодилося під час навчання в університеті, закріплювати моральні почуття. "Вітчизняна і давня історія вивчалася у повному об'ємі, тоді як середня і нова історія вивчалася лише у вигляді окремих фактів всесвітньо-історичного значення" [8].

Такий розподіл годин для вивчення курсу історії давав право стверджувати, що давній і вітчизняній історії надавалося більш вагоме наукове і виховне значення, ніж середній і новій історії, що легко пояснюється.

Інструктивні документи вказували, що вчитель не зобов'язаний роз'яснювати складні політичні ситуації, а лише зупинитися на світлих явищах і розкривати їх більш детально, а темні сторони слід пропускати або ж викладати їх коротко. Такий підхід призводив до вибірконості пояснення фактів і явищ історичного процесу на розсуд вчителя. В той же час як нова історія, насичена революційними подіями, вбирала в себе важливі факти формування демократичних інституцій, боротьби народних мас тощо, вимагала іншого ставлення до їх оцінки. Те саме можна сказати і про давню історію, про час падіння республіки в Римі, встановлення Римської імперії, утвердження християнства і багато інших важливих фактів цього історичного часу.

У Пояснювальній записці не було і натяку на необхідність розкриття історичного процесу, визначення його закономірностей, які проявляються у відповідну історичну епоху.

В той же час Пояснювальні записки 1871, 1877 та 1890 рр. вказували, що при вивченні систематичного курсу слід формувати в учнів "моральне відчуття", розуміння того, що "добрі починання окремих осіб сприяють покращенню долі всього людства, і, незважаючи на протистояння їм, вони не залишаються без добрих справ" [9]. Ідея прогресу – це була своєрідна поступка духу часу, маскувальний костюм, який повинен вселяти думку, що все благополучно, що правлячі кола турбуються про народне благо, про прогрес. Формування такої позиції у трьох програмах – це вже система поглядів Міністерства народної освіти [10].

У 1882 р. новий міністр І.Д.Делянов (1882–1897), який продовжив реакційну політику свого попередника Д.А.Толстого і навіть пішов ще далі (прийняття "циркуляру про кухаркиних дітей" у 1887 р.). Проте і він не міг не врахувати протесту проти толстовської системи поглядів у галузі освіти, і в 1889 р. міністр створив комісію з перегляду толстовського навчального плану [11]. Цей захід реально був окупаційною акцією, бо майже нічого системного в навчальному плані не змінилося. Лише трохи скоротилася кількість годин із класичних мов (якщо до цього на вивчення латини виділялося 49 тижневих годин, то за новим навчальним планом їх залишилося 46, з курсу грецької мови зняли лише одну годину, скоротивши з 36 до 35 год.). Крім цього, з навчальних планів вилучили природознавство. Звільнені години використали на Закон Божий і до 12 тижневих годин з історії додали 1 год. у V класі для вивчення історії середніх віків і російської історії.

Останній період у галузі гімназійної освіти наприкінці XIX – на поч. XX ст. відзначається збереженням офіційних установ порівняно з попередніми роками і появи нових розпоряджень, які були викликані соціальними процесами.

Призначений міністром у 1898 р. М.П.Боголепов (1898–1901) намагався врахувати недоліки навчального процесу і ліквідувати їх. Початок ХХ ст. означений революційними подіями, тому Міністерство народної освіти намагалось уберегти вчителів та учнів від революційних потрясінь, а у зв'язку з цим посилювався нагляд з боку поліції. Тому у 1901 р. був надрукований новий проект "Основних положень устрою загальноосвітньої середньої школи", який запропонував новий міністр народної освіти генерал П.С.Ванновський (1901–1902), призначений після вбивства М.П.Боголепова. У ньому було запропоновано об'єднати реальні і класичні гімназії. До університетів приймали без екзаменів усіх тих, хто вивчав дві класичні мови.

Цар Микола II залишився незадоволений цим проектом "Основних положень...", змістив міністра і вимагав скоротити кількість гімназій до рівня потреб університетів. Він також вимагав від педагогів навчально-виховний процес здійснювати у дусі віри, відданості престолу і вітчизні, а також поваги до сім'ї.

Не вдалося втілити в життя і достатньо прогресивні для тих умов проекти реформування усієї системи освіти, запропонованні у період, коли очільником міністерства був П.М.Ігнат'єв.

Таким чином, становлення і розвиток гімназійної освіти й історичної, зокрема, встановлення кількості годин на вивчення предметів, проходило під впливом соціально-політичних, економічних, культурних чинників, які формувалися і мали прояв у відповідних історичних періодах.

Слід, однак, врахувати, ще одну обставину. Переважна більшість гімназій, будь-якого спрямування (класичні чоловічі, реальні, жіночі), розміщувалися в губернських і повітових містах. Проте існували також гімназії при вищих навчальних закладах, зокрема, гімназія при Юридичному ліцеї (1832–1875) та Історико-філологічному інституті (1875–1919) князя Безбородька в Ніжині. В основному в цих гімназіях кількість годин і розміщення вивчення матеріалу з історії майже співпадали. Проте до навчального плану Ніжинської класичної гімназії при Юридичному ліцеї й Історико-філологічному інституті згідно з розпорядженням Міністерства народної освіти інколи вносилися певні корективи у розподіл годин. Проте це не змінювало загального відбору матеріалу. Тут більше відіграло те, хто читав предмет. У цьому закладі курс історії, як правило, читали професори вищого навчального закладу, що є особливою сторінкою в галузі історичної освіти [12].

Аналіз урядових і міністерських заходів, порівняння навчальних планів дало можливість прослідкувати за ходом організації навчального процесу, виявити як негативні, так і позитивні елементи в системі історичної освіти ХІХ – початку ХХ ст. в Російській імперії та Україні

зокрема. До поч. ХХ ст. в гімназіях зберігався принцип виховання в учнів "любви к родине, престолу и отечеству". Цей постулат був виховною метою викладання історії в середніх навчальних закладах, що зафіксовано в пояснювальних записках до всіх курсів історії. Збереження цього принципу вимагала нестабільна соціально-економічна та суспільно-політична ситуація в Росії, що не могло сприяти ані розвитку історичної освіти, ані всієї системи освіти взагалі.

Література

1. Зашкільняк Леонід. Історія і соціальне замовлення (на прикладі шкільних підручників з історії) / Леонід Зашкільняк // Шкільна історія очима істориків-науковців : матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / упоряд. та ред. Наталі Яковенко. – К., 2008. – С. 64.

2. Бабич И. В. Преподавание русской истории в гимназиях и политика Министерства Народного просвещения в конце XIX – начале XX века : дисс. ... канд. ист. наук / Бабич И. В. – М., 1989 ; Ищенко В. А. Школьное историческое образование в России в конце XIX – начале XX веков : дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Ищенко Вера Александровна. – Ставрополь, 1997. – 266 с. ; Рапаєва М. В. Основні напрямки розвитку методів навчання історії у вітчизняній школі кінця XIX – початку ХХ століття / М. В. Рапаєва // Актуальні проблеми трансформації соціогуманітарної освіти : збірник наукових праць за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції (4–5 грудня 2003 р.). – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий центр, 2004. – С. 163–167 ; її ж. Використання методів навчання історії в українських школах кінця XIX – початку ХХ ст. // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. – К. : Міленіум, 2006. – Вип. 17. – С. 260–267 ; її ж. Основні тенденції розвитку теоретичних засад практичних методів навчання історії другої половини XIX століття у вітчизняній школі // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Серія "Педагогічні науки". – Луганськ, 2007. – № 6. – С. 295–305 ; Шапарина О. Н. Историческое образование в русских гимназиях в начале XX века. 1901 – февраль 1917 гг. : на материалах Московского учебного округа : дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Шапарина Ольга Николаевна. – М., 2004. – 316 с. ; Шапарина О. Н. Государственная политика в области исторического образования в России в 1901–1917 годах / О. Н. Шапарина // Преподавание истории в школе. – 2009. – № 9. – С. 44–46 ; Яковлева М. К. Государственная политика в области исторического образования в конце XIX – начале XX века (на примере средних учебных заведений Курской губернии) : дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Яковлева Майя Константиновна. – Курск, 2004. – 204 с.

3. Аллагулов А. М. Образовательная политика в России во второй половине XIX – начале XX в. / А. М. Аллагулов, В. Г. Рындак // Вестник Московского ун-та. Сер. 20 "Педагогическое образование". – 2010. – № 2. – С. 103–111 ; Богуславский М. В. Реформы российского образования XIX–XX вв. как глобальный проект / М. В. Богуславский // Вопросы образования. – 2006. – № 3. – С. 5–21 ; Вендровская Р. Б. Школьная реформа 1915–1916 годов и преподавание истории / Р. Б. Вендровская // Преподавание истории в школе. – 1995. – № 4 ; Иванов А. Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века / А. Е. Иванов. – М., 1991 ; Коваленко Г. А. К вопросу о развитии системы образования в России / Г. А. Коваленко // Роль вуза в формировании социокультурного пространства : сб. науч. трудов Всерос. науч.-практ. конференции с межд. участием, посвященной празднованию 70-летнего юбилея вуза, 19 ноября 2010 г. – Стерлитамак : СГПА, 2010. – Ч. 1. – С. 66–74 ; Константинов Н. А. Очерки по истории средней школы (гимназии и реальные училища с конца XIX века до Февральской революции 1917 года) / Н. А. Константинов. – М., 1956 ; Юрищева И. В. Состояние народного образования в России в начале XX века // Преподавание истории в школе. – 2002. – № 2. – С. 12 ; Флит Н. В. Школа в России в конце XIX – начале XX в. / Н. В. Флит. – Л., 1991 ; Фукс А. Н. Школьные учебники по русской истории. 1861–1917 А. Н. Фукс. – М., 1985 та ін.

4. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802–1902) / С. В. Рождественский. – СПб., 1902. – С. 134.

5. Богуславский М. В. Реформы российского образования XIX–XX вв. как глобальный проект / М. В. Богуславский // Вопросы образования. – 2006. – № 3. – С. 7.

6. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1825.; СПб., 1877.

Т. 1. – 1877. – С. 528–529.

Т. 5. – 1877. – С. 554.

7. Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII и XIX век). – СПб. : Изд. О.Богдановой, 1912. – С. 54.

8. Зиновьев М. А. Основные вопросы методики преподавания истории : руководство для преподавателей истории средней школы / М. А. Зиновьев. – М. ; Л., 1948. – С. 30.

9. Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1877. – № 7. – С. 111–112.

10. Зиновьев М. А. Вказ. праця. – С. 31.

11. Циркуляр Министерства народного просвещения. – 1889. – 8 июля. – СПб., 1889.

12. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин, 2005.